

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ: ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ; ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ ΤΗΣ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Σταύρος Δ. Μαυρουδέας, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών

Ι. Οι κοινωνικές τάξεις στην Πολιτική Οικονομία

Οι κοινωνικές τάξεις αποτέλεσαν την έννοια με την οποία η Κλασική Πολιτική Οικονομία (Smith, Ricardo) μελέτησε τη συγκρότηση μιας κεφαλαιοκρατικής οικονομίας, τις βασικές σχέσεις που τη διέπουν καθώς και τις συνακόλουθες κοινωνικές διαφοροποιήσεις, ανισοτιμίες και την υποβάθμιση τμημάτων της κοινωνίας. Τα φαινόμενα αυτά χαρακτηρίζουν κάθε διαφοροποιημένη στο εσωτερικό της κοινωνία, δηλαδή κάθε κοινωνία που διαιρείται σε επιμέρους ομάδες και, επί πλέον, μεταξύ των ομάδων αυτών επικρατούν σχέσεις εκμετάλλευσης. Η Κλασική Πολιτική Οικονομία, αναγνωρίζοντας αυτή την πραγματικότητα, όριζε σαφώς ότι οι κοινωνικές τάξεις αποτελούν τους βασικούς κοινωνικο-οικονομικούς φορείς και συνεπώς με βάση αυτές ανέλυσε τις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις και συνακόλουθα φαινόμενα ανεργίας, φτώχειας κ.λπ. Για την Πολιτική Οικονομία άλλωστε οι κοινωνικές τάξεις είχαν ήδη μια προϊστορία καθώς είχαν ορισθεί εξίσου σαφώς στο έργο των Γάλλων φυσιοκρατών. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι κοινωνικές τάξεις ορίσθηκαν σε σχέση με την κατοχή/νομή βασικών παραγωγικών δυνάμεων και μέσων παραγωγής. Συνεπώς, οι κοινωνικές τάξεις ορίζονταν με βάση σχέσεις μέσα στη σφαίρα της παραγωγής, καθώς είναι στην τελευταία που - τόσο κατά τους φυσιοκράτες όσο και για την Κλασική Πολιτική Οικονομία, και σε αντίθεση με την εμποροκρατική παράδοση- δημιουργείται ο κοινωνικός πλούτος. Ταυτόχρονα, όμως, αυτός ο ορισμός των κοινωνικών τάξεων με βάση τις (κοινωνικές) σχέσεις παραγωγής είναι σχετικά αδόμητος, καθώς δευτερεύουσες αντιθέσεις πρυτάνευαν στην αντίληψη τόσο των φυσιοκρατών όσο και της Πολιτικής Οικονομίας. Οι μεν πρώτοι στόχευαν στη στήριξη της ιδιόμορφης αγροτικής κεφαλαιοκρατικής τάξης της εποχής τους στη Γαλλία και συνεπώς ενοποιούσαν την αγροτική κεφαλαιοκρατία με την αγροτική μισθωτή εργασία ως την τάξη των γεωργών, την οποία όριζαν ως τη μόνη παραγωγική -παράγουσα κοινωνικό πλούτο- τάξη. Το αποτέλεσμα της ανάλυσής τους ήταν μια τριπλή ταξική διαίρεση παραγωγικής τάξης (αγροτικοί κεφαλαιοκράτες και μισθωτοί εργάτες γης), στείρας τάξης (κεφαλαιοκράτες και μισθωτοί εργάτες της μεταποίησης) και τάξης της γαιοκτησίας (που εκμίσθωναν τα κτήματά τους στους αγροτικούς κεφαλαιοκράτες). Η ταξική αυτή διαίρεση, ενώ οριζόταν με βάση σχέσεις παραγωγής, τις αντιλαμβάνονταν ως απλά ιδιοκτησιακά δικαιώματα από τα οποία απόρρεαν αντίστοιχα εισοδήματα και όχι ως σχέσεις

ανταγωνισμού μέσα στην ίδια τη σφαίρα της παραγωγής για την παραγωγή και τη διανομή του κοινωνικού προϊόντος¹. Αντίστοιχα, η Πολιτική Οικονομία αναγνώριζε τρεις τάξεις -γαιοκτήμονες, κεφαλαιοκράτες, εργάτες- και υποστήριζε την υποβάθμιση της πρώτης καθώς ο ρόλος τους ήταν αντιπαραγωγικός. Και στη Φυσιοκρατική και στην αντίληψη της Πολιτικής Οικονομίας, ενώ οι τάξεις ορίζονται με βάση σχέσεις παραγωγής, η ταξική πάλη ορίζεται κυρίως με όρους διανομής εισοδήματος και όχι σύγκρουσης μέσα στην ίδια τη σφαίρα της παραγωγής. Στους μεν φυσιοκράτες η βασική σύγκρουση είναι μεταξύ της παραγωγικής τάξης και των υπολοίπων - και ήταν μια σύγκρουση που αφορούσε κυρίως κρατικές φορολογικές και προστατευτικές (αναδιανεμητικές του εισοδήματος) πολιτικές. Στη δε Κλασική Πολιτική Οικονομία η βασική σύγκρουση ήταν μεταξύ κεφαλαιοκρατών και γαιοκτησίας, όπου η τελευταία χωρίς να έχει οποιονδήποτε ρόλο στην παραγωγή αντλεί εισοδήματα τα οποία επί πλέον καταναλώνει αντιπαραγωγικά. Συνεπώς, πρόκειται πάλι για μια ταξική αντιπαράθεση βασισμένη σε σχέσεις κατοχής μέσων παραγωγής αλλά διεξαγόμενη στο έδαφος της διανομής του εισοδήματος, καθώς καμιά από τις δύο αυτές τάξεις δεν παράγει κοινωνικό πλούτο².

Αντίθετα, για την Οριακή Θεωρία (Marginalism) και τα νεοκλασικά Οικονομικά, τα ιδιωτικώς δρώντα άτομα -τόσο σαν επιχειρηματίες (επιχειρήσεις) όσο και σαν καταναλωτές (νοικοκυριά)- αποτελούν τους πρωταρχικούς κοινωνικο-οικονομικούς φορείς. Οι κοινωνικές τάξεις είναι απύσες. Οι όποιες κοινωνικές διαφοροποιήσεις υπάρχουν οφείλονται σε μεσοπρόθεσμα αίτια (π.χ. μη-ελεύθερη λειτουργία των αγορών και συνεπώς μη-αποτελεσματική κατανομή των πόρων). Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται σε φαινόμενα όπως ομάδες που έχουν μια μονοπωλιακή θέση σε σχέση με κάποιους πόρους και ως εκ τούτου εισπράττουν προσόδους, παραμορφώνοντας έτσι την τέλεια εκκαθάριση των αγορών και τον ανταγωνιστικό προσδιορισμό των τιμών. Οι ομάδες αυτές δεν είναι κοινωνικές τάξεις καθώς δεν ορίζονται ως ουσιακά χαρακτηριστικά του συστήματος αλλά ως ιστορικο-συγκυριακά δημιουργήματα τα οποία μπορούν να εξαλειφθούν χωρίς να ανατρέπονται οι βασικές σχέσεις λειτουργίας του συστήματος. Επί πλέον, αυτή η προσπορίζουσα προσόδους [αναζητούσα προσόδους - rent-seeking] δραστηριότητα κατανοείται αποκλειστικά και μόνο στο πεδίο των αγοραίων σχέσεων και της ανταλλαγής και όχι στην παραγωγή. Αναγνωρίζεται η περιστασιακή δυνατότητα εκμετάλλευσης λόγω άνισης ανταλλαγής αλλά όχι η δυνατότητα εκμετάλλευσης λόγω υπεραξίας μέσα στην παραγωγή. Φαινόμενα όπως η αδυναμία σημαντικών τμημάτων της κοινωνίας να επιβιώσουν σε ανεκτά επίπεδα (φτώχεια) και η ανεργία αναλύονται ως περιστασιακές καταστάσεις. Σε πιο σκληρές νεο-φιλελεύθερες

1. Στο έργο του Tyrgot, όμως, το αρχικό φυσιοκρατικό σχήμα των τριών τάξεων μετασχηματίζεται σε μια πενταπλή ταξική διαίρεση, καθώς διαχωρίζει τους εργάτες γης από τους αγροτικούς κεφαλαιοκράτες και τους κεφαλαιοκράτες της μεταποίησης από τους εργάτες μεταποίησης. Όμως και στην περίπτωση αυτή η ταξική διαίρεση, ενώ ορίζεται με βάση τις σχέσεις παραγωγής, δεν αναγνωρίζεται ως ταξικός ανταγωνισμός που διαπερνά την ίδια τη σφαίρα της παραγωγής και δημιουργεί σχέσεις εκμετάλλευσης.

2. Βέβαια, οι κεφαλαιοκράτες χωρίς να εργάζονται οι ίδιοι - άρα σύμφωνα με την κλασική αντίληψη να παράγουν πλούτο - ήταν εμπλεγμένοι στην παραγωγή εξασκώντας το διευθυντικό δικαίωμα. Αντίθετα, οι γαιοκτήμονες δεν είχαν καμιά ανάμιξη σε δραστηριότητες της παραγωγής.

παραλλαγές δε η ανεργία -και η συνακόλουθη αδυναμία αυτοσυντήρησης- επιρρίπτονται στους ίδιους τους παθόντες (φυσικό ποσοστό ανεργίας).

Για τη μαρξιστική κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, οι κοινωνικές τάξεις ορίζονται με ακόμη μεγαλύτερη αυστηρότητα και συνεκτικότητα από ό,τι στην Κλασική Πολιτική Οικονομία, ως οι πρωταρχικοί κοινωνικο-οικονομικοί φορείς. Υπάρχουν δύο καθοριστικά σημεία διαφορισμού της μαρξιστικής θεώρησης από αυτήν της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας.

Πρώτον, οι κοινωνικές τάξεις ορίζονται αυστηρότερα σε σχέση με τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, δηλαδή τη σχέση ιδιοκτησίας και ελέγχου των μέσων παραγωγής και του συνακόλουθου ελέγχου της διαδικασίας εργασίας (labour-process). Απόρροια της σχέσης αυτής είναι η κεφαλαιοκρατική εκμετάλλευση των άμεσων παραγωγών, δηλαδή η ιδιοποίηση του πλεονάσματος ως υπεραξίας. Για τη μαρξιστική θεώρηση η πρωτοκαθεδρία της στιγμής της παραγωγής -και των σχέσεων μέσα στη σφαίρα της παραγωγής- σε σχέση με τις υπόλοιπες στιγμές-σφαίρες του συνολικού κυκλώματος του κεφαλαίου (total circuit of capital) (κυκλοφορία, ανταλλαγή, διανομή) αποκτά μια σαφήνεια και αδρότητα άγνωστη για την Κλασική Πολιτική Οικονομία, παρόλο που και η τελευταία - σε καταφανή αντίθεση με τα νεοκλασικά Οικονομικά, που αποτελούν κυριολεκτικά Οικονομικά της Ανταλλαγής (economics of exchange) - αναγνωρίζει την πρωτοκαθεδρία της σφαίρας της παραγωγής. Αυτή η σαφήνεια και η έμφαση της μαρξιστικής παράδοσης στη σφαίρα της παραγωγής της προσδίδει την ικανότητα ανάλυσης των δρωμένων μέσα σε αυτήν. Η μελέτη της διαδικασίας εργασίας έχει μια ιδιαίτερη βαρύτητα για τη μαρξιστική θεωρία, σε αντίθεση τόσο με την Κλασική Πολιτική Οικονομία όσο και με τα νεοκλασικά Οικονομικά. Ιδιαίτερα για τα τελευταία, αυτή εκχωρείται σε επιστημονικούς κλάδους παρεμφερείς αλλά εκτός Οικονομικών (Βιομηχανική Οργάνωση, Διοίκηση Επιχειρήσεων κ.λπ.).

Δεύτερον, το σύστημα των κοινωνικών τάξεων έχει έναν ιστορικά δυναμικό χαρακτήρα. Σε αντίθεση με την πεποίθηση της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας για τον υπερ-ιστορικό χαρακτήρα της αστικής κοινωνίας (η "σύγχρονη" κοινωνία, κατά Smith, που προσιδιάζει στην ανθρώπινη φύση σε αντίθεση με παλαιότερες "πρωτόγονες και χυδαίες" μορφές κοινωνικής οργάνωσης που παραβίαζαν την ανθρώπινη φύση), που από τη στιγμή εγκαθίδρυσής της θα "κλείσει" την ιστορία. Δηλαδή, δεν πρόκειται να υπάρξει άλλη μορφή κοινωνικής οργάνωσης. Η ταξική πάλη υφίσταται - εφόσον οι σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών τάξεων στο εσωτερικό της αστικής κοινωνίας είναι ανταγωνιστικές - αλλά οι αντιθέσεις αυτές δεν πρόκειται να δημιουργήσουν μια νέα κοινωνικο-οικονομική οργάνωση³. Αντιθέτως, για τη μαρξιστική παράδοση η ιστορία παραμένει ανοικτή και η ταξική πάλη μέσα στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα μπορεί να

3. Για τα νεοκλασικά Οικονομικά δεν υπάρχουν θεμελιακές αντιφάσεις στο αστικό σύστημα παρά μόνο δευτερεύουσας σημασίας αντιθέσεις θεωρημένες με τη μορφή του ανταγωνισμού μέσα στις διάφορες αγορές. Στην καλύτερη περίπτωση - π.χ. της αυτο-αποκαλούμενης Νέας Πολιτικής Οικονομίας και του νεοκλασικού θεομιμού - αναγνωρίζονται μεσοπρόθεσμες κοινωνικές αντιθέσεις (συγκροτούμενες πάντα ατομιστικά)- με τη μορφή κοινωνικών ομάδων πίεσης. Οι αντιθέσεις αυτές είναι μη-θεμελιακές καθώς μπορούν εξ ορισμού να επιλυθούν μέσα στα πλαίσια του συστήματος.

δημιουργήσει τους όρους και τις δυνατότητες υπέρβασής του και επομένως και της κατάργησης των ίδιων των αντιμαχόμενων τάξεων.

Η κεφαλαιοκρατική ανασυγκρότηση από τη δεκαετία του '70 μέχρι σήμερα - ως απάντηση στην κρίση υπερευσώρευσης του κεφαλαίου - επέτεινε δραστικά την ανεργία και συνακόλουθα φαινόμενα αδυναμίας αυτοσυντήρησης μεγάλων μερίδων του πληθυσμού. Στο έδαφος αυτό αναπτύχθηκαν μια σειρά θεωρίες που μελετούν την όξυνση των φαινομένων αυτών: θεωρίες περί "κοινωνίας των δύο τρίτων", κοινωνικού αποκλεισμού, "νέας φτώχειας". Οι θεωρίες είναι αποτελούν μια ισχυρή κριτική της κεφαλαιοκρατικής ανασυγκρότησης και ιδιαίτερα των νεο-φιλελεύθερων πολιτικών. Ταυτόχρονα όμως είναι κυρίως κοινωνιολογικού χαρακτήρα και, επί πλέον, αποφεύγουν συστηματικά να αναγνωρίσουν τις κοινωνικές τάξεις ως το έδαφος των φαινομένων αυτών. Αντιθέτως, συνήθως προσφεύγουν σε μεσοπρόθεσμες κοινωνικές συλλογικότητες που συνήθως ορίζονται εκτός της σφαίρας των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Στο βαθμό που αναφέρονται σε κάποια οικονομική θεωρία, οι συνηθέστερες είναι αυτές που εντάσσονται στο ρεύμα της Ριζοσπαστικής Πολιτικής Οικονομίας (Radical Political Economy).

Η Ριζοσπαστική Πολιτική Οικονομία εμφανίστηκε στη δεκαετία του '70. Αποτελείται από ετερόδοξες θεωρίες που αμφισβητούν την ορθόδοξη οριακή και νεο-κλασική παράδοση χωρίς, όμως, να εντάσσονται στη μαρξιστική παράδοση καθεαυτή. Κατά βάσιν, αναφέρονται στην τελευταία ή δανείζονται βασικές έννοιες ή/και προβληματικές, αλλά ταυτόχρονα αμφισβητούν θεμελιακές πλευρές της. Ταυτόχρονα αντλούν αναφορές από μια σειρά άλλες θεωρητικές παραδόσεις, όπως τον κείννοισανισμό και τη θεσμιστική προσέγγιση του Veblen. Αυτός ο παραπεμπτικός πλουραλισμός (referential pluralism) όσον αφορά την "γενική θεωρία" -αλλά και τα πεδία ενασχόλησής τους- δίνουν στις περισσότερες θεωρίες της Ριζοσπαστικής Πολιτικής Οικονομίας τον χαρακτήρα -και τα ελαττώματα- θεωριών "μεσαίου βεληνεκούς".

Στις θεωρίες της Ριζοσπαστικής Πολιτικής Οικονομίας (Radical Political Economy) η έννοια των κοινωνικών τάξεων χάνει την κεντρικότητα της ή/και εξαλείφεται πλήρως, υποκαθιστάμενη από ελάσσονες κοινωνικές συλλογικότητες (π.χ. "νέα κοινωνικά κινήματα") ή και ατομιστικά δρώντα υποκείμενα (που εκ των υστέρων αθροίζονται σε ήσσονος σημασίας ομάδες). Η, κατά βάσιν κοινή, οικονομική θεωρία που υποστηρίζει τις προσεγγίσεις αυτές βασίζεται στον υποτιθέμενο δομικό κατακερματισμό της αγοράς εργασίας (segmented labour market) -ιδιαίτερα με βάση διαχωρισμούς κατά φύλο (gender) και γένος (race)- και στις συνακόλουθες έννοιες της ευλύγιστης εργασίας (flexible labour) και του μετα-φορντισμού (post-Fordism).

II. Η Ριζοσπαστική Πολιτική Οικονομία και οι θεωρίες Μεσαίου Βεληνεκούς

Εν πολλοίς οι θεωρίες που εντάσσονται στο ρεύμα της Ριζοσπαστικής Πολιτικής Οικονομίας υιοθετούν τη μεθοδολογία της θεωρίας "μεσαίου βεληνεκούς"⁴. Οι θεωρίες "μεσαίου βεληνεκούς" -σε αντίθεση με τις γενικές θεωρίες- συγκροτούνται σε ένα καθαρά εμπειρικό επίπεδο και με βάση αυτό παράγουν μια προ-θεωρητική ανάλυση την οποία ακολούθως προτείνουν ως θεωρία⁵. Αποσκοπούν στο να ερμηνεύσουν μεσο-πρόθεσμες καταστάσεις πραγμάτων και ισχυρίζονται ότι αυτό είναι δυνατόν χωρίς μια γενική θεωρία και συνεπώς χωρίς η ανάλυση των μεσοπρόθεσμων καταστάσεων να συνδέεται οργανικά με τη συνολική μακροπρόθεσμη εξέλιξη. Η τελευταία καταλήγει να θεωρείται ένα άθροισμα μεσοπρόθεσμων καταστάσεων. Συνακόλουθα, η γενική θεωρία είτε θεωρείται άχρηστη είτε θεωρείται ότι θα προκύψει από ένα άθροισμα θεωριών "μεσαίου βεληνεκούς" είτε αντιμετωπίζεται σχετικιστικά και αγνωστικιστικά. Δηλαδή, επιδιώκεται η συμφωνία στη θεωρία "μεσαίου βεληνεκούς" και από εκεί και πέρα κάθε συγγραφέας μπορεί να επιλέξει τη γενική θεωρία με την οποία θα τη συνδέσει - φυσικά με ένα αδύναμο και μη-συνεκτικό τρόπο. Οι θεωρίες "μεσαίου βεληνεκούς" ξεκινούν από ένα σύνολο εμπειρικών πεποιθήσεων, τις οποίες θεωρούν ως προφανή και αυταπόδεικτη πραγματικότητα. Συνήθως, οι εμπειρικές αυτές πεποιθήσεις προκύπτουν από κάποια εμπειρική - και συνήθως ποσοτική - ανάλυση, ενώ, εξίσου, συνήθως υποκρύπτονται οι θεωρίες που οργανώνουν το πλαίσιο της ανάλυσης αυτής. Οι εμπειρικές αυτές πεποιθήσεις τυποποιούνται σε κωδικοποιημένα γεγονότα (stylised facts). Από τα τελευταία συγκροτείται ένα σύνολο ενδιάμεσων εννοιών (intermediate terms) που είναι ουσιαστικά προ-θεωρητικής υφής εφόσον έχουν μια άμεση - και ταυτόχρονα αυθαίρετα επιλεκτική- ταύτιση με συγκεκριμένες ιδιαιτερότητες. Σύμφωνα με τη μαρξική διαλεκτική αφηρημένου-συγκεκριμένου, η αφαίρεση από τις συγκεκριμένες ιδιαιτερότητες της μορφής εμφάνισης (appearance) των πραγμάτων οδηγεί στην αναγνώριση της ουσίας (essence). Από την τελευταία παράγονται οι βασικές έννοιες και αναλύεται η διαλεκτική σχέση ουσίας-εμφάνισης και αφηρημένου-συγκεκριμένου, μέσα στα πλαίσια μιας γενικής θεωρίας. Επομένως, μεσοπρόθεσμες καταστάσεις οφείλουν να εντάσσονται και να αναλύονται μέσα στα πλαίσια της γενικής θεωρίας. Οι όποιες επιπρόσθετες θεωρητικές έννοιες είναι αναγκαίες, πρέπει να συνδέονται οργανικά με τις γενικές θεωρητικές έννοιες. Αντιθέτως, οι θεωρίες "μεσαίου βεληνεκούς" υποκαθιστούν την οργανική ενότητα αφηρημένου-συγκεκριμένου με αυθαίρετες ενδιάμεσες έννοιες που προκύπτουν από εμπειριστικές τυποποιήσεις και ποσοτικούς φορμαλισμούς. Με τον τρόπο αυτό οι θεωρητικές κατασκευές που προκύπτουν έχουν έναν κυκλικό και ταυτολογικό χαρακτήρα, εφόσον αφ' ενός αυτοεπι-

4. Ο Sayer (1995, ch. 2) δίνει μια εικόνα της κατάστασης αυτής. Αναγνωρίζοντας επί πλέον τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν προσπαθεί -χωρίς, όμως, να απορρίπτει την προσέγγιση "μεσαίου βεληνεκούς"- να προτείνει μια γέφυρα μεταξύ αυτής και της "αφηρημένης" (γενικής) θεωρίας. Όμως η απο-αθροιστική (disaggregative) προσέγγισή του κάθε άλλο παρά συνεκτική είναι.

5. Για μια αναλυτικότερη κριτική των θεωριών "μεσαίου βεληνεκούς" και ιδιαίτερα της Ρύθμισης ως μιας θεωρίας αυτού του τύπου βλ. Μαυρουδέας 1994.

βεβαιώνονται αδόκιμα, αλλά, αφ' ετέρου, αδυνατούν να έχουν οποιαδήποτε ουσιαστική ερμηνευτική ικανότητα.

Η κρίση του δυτικού μαρξισμού (Western Marxism) και των επιγόνων του - αλλά και των ετερόδοξων αστικών θεωριών- στη δεκαετία του '70 οδήγησε στην ανάπτυξη μιας χορείας προσεγγίσεων που έχουν χαρακτηριστεί ως νεότερες ριζοσπαστικές θεωρίες μεσαίου βεληνεκούς (newer radical middle-range theories)⁶. Η Ρύθμιση, οι Κοινωνικές Δομές Συσσώρευσης, η Ευλύγιστη Εξειδίκευση -αλλά και θεωρίες της Κατακερματισμένης Αγοράς Εργασίας λίγο παλαιότερα- αποτελούν τα βασικά μέλη αυτής της χορείας θεωριών. Βασικό κοινό χαρακτηριστικό τους είναι το γεγονός ότι συγκροτούνται μέσω μιας άμεσης προσφυγής στο συγκεκριμένο -επί του προκειμένου στη μεσοπολεμική και μεταπολεμική πραγματικότητα- και η επικέντρωσή τους σε εμπειρικούς και ιστορικο-συγκυριακούς (historically contingent) παράγοντες. Η ερμηνευτική τους αδυναμία συγκαλύπτεται πίσω από την εισαγωγή στην ανάλυση πολυ-αιτιακών σχέσεων -που συγκαλύπτουν την έλλειψη θεωρητικής συνοχής- και ιδιαίτερα θεσμιστικών (institutionalist) θεωρήσεων.

Οι νεότερες ριζοσπαστικές θεωρίες μεσαίου βεληνεκούς ξεκίνησαν σχετικοποιώντας κάποια προϋπάρχουσα γενική θεωρία - συνήθως το μαρξισμό⁷. Βασικός ισχυρισμός τους ήταν ότι είχαν λάβει χώρα ρηξικέλευθες αλλαγές στην κοινωνική πραγματικότητα που απαιτούσαν την αναγνώριση διαφορετικών σταδίων μέσα σε ένα κοινωνικό τρόπο παραγωγής και, επιπρόσθετα, διαφορετικών θεωρητικών εργαλείων για την ανάλυση κάθε σταδίου. Συνεπώς, αφ' ενός σχετικοποιούσαν -και υποβάθμιζαν άρρητα- έννοιες που αφορούσαν τον κοινωνικό τρόπο παραγωγής εν γένει, αφ' ετέρου την ερμηνευτική πρωτοκαθεδρία αναλάμβαναν -άρρητα επίσης στην αρχή- οι ενδιάμεσες έννοιες. Σε μετέπειτα φάσεις τα κατάλοιπα των γενικών θεωριών εξοβελίσθηκαν πλήρως και οι ενδιάμεσες έννοιες κυριάρχησαν πλήρως. Το αποτέλεσμα ήταν ότι η γενική θεωρία του κοινωνικού τρόπου παραγωγής έχανε οποιαδήποτε ουσιαστική σημασία και εάν δεν απουσίαζε τελείως -όπως στη θεωρία της Ευλύγιστης Εξειδίκευσης- κατέληγε σε τυπολογικούς formalismούς χωρίς ουσιαστική αξία - όπως οι έννοιες του φορντισμού και του μετα-φορντισμού στη Ρύθμιση και στις Κοινωνικές Δομές Συσσώρευσης. Τα στάδια του τρόπου παραγωγής αποκτούσαν μια περισσότερο από "σχετική" αυτονομία και ουσιαστικά αποτελούσαν αυτοτελή σχεδόν κοινωνικά συστήματα που έχρηζαν ιδιαίτερης, μεσαίου βεληνεκούς, θεωρίας. Μέσα σε αυτό το εμπειριστικό και ιστοριστικό πλαίσιο κάποιες ιστορικές περίοδοι, σιωπηρώς, βάραιναν περισσότερο από άλλες και συνεπώς σημάδευαν τη γενική θεωρητική τυπολογία. Η περίοδος του '20 (κυοφορία του φορντισμού) και η μεταπολεμική περίοδος (εγκαθίδρυση του φορντισμού) διαδραματίζουν το ρόλο αυτό στη Ρύθμιση και στις Κοινωνικές Δομές

6. Μια πιο διεξοδική ανάλυση των παραπάνω δίνεται στο Μαυρουδέας 1993.

7. Η θεωρία της Κατακερματισμένης Αγοράς Εργασίας αποτελεί την πιο βάσιμη εξαίρεση, καθώς προήλθε από την αμφισβήτηση της νεοκλασικής θεωρίας της αγοράς εργασίας καθώς και από επιρροές της κεινσιανής παράδοσης (ιδιαίτερα στην εκδοχή της σχολής του Cambridge). Συνδέθηκε με το μαρξισμό εκ των υστέρων μέσω κυρίως της υιοθέτησής της από τις Κοινωνικές Δομές Συσσώρευσης και δευτερευόντως μέσω των νεότερων εργασιών των Piore και Sabel. Ως εκ τούτου δεν ξεκίνησε με τη σχετικοποίηση κάποιας γενικής θεωρίας αλλά ευθύς εξ αρχής ήταν μια θεωρία μεσαίου βεληνεκούς. Για περισσότερα επ' αυτού βλ. Fine 1987.

Συσσωρεύσης. Συνακόλουθα, το θεωρούμενο ως μετέπειτα στάδιο του μετα-φορντισμού δεν ορίζεται αυτοτελώς αλλά σαν αδύναμο παράγωγο της καθοριστικής περιόδου. Αντίστοιχα, οι προηγούμενες περίοδοι είτε παραγνωρίζονται είτε ερμηνεύονται σαν απλές φάσης προλειάνσης του εδάφους για την καθοριστική περίοδο⁸.

Ένα σημαντικό παράγωγο των θεωρήσεων αυτών ήταν ότι οι κοινωνικές τάξεις - βασικό συστατικό στοιχείο του κοινωνικού τρόπου παραγωγής - χάνουν σταδιακά την ερμηνευτική πρωτοκαθεδρία τους. Στα πλαίσια της αναζήτησης των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους σε κάθε στάδιο, διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό τους αποκτούν αύξουσα σημασία. Καθώς οι νεότερες ριζοσπαστικές θεωρίες μεσαίου βεληνεκούς έλκουν μεγάλο μέρος της έμπνευσής τους από τη Συζήτηση για τη Διαδικασία Εργασίας, οι μετασχηματισμοί και οι διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της εργασίας αποκτούν βαρύνουσα σημασία. Συνεπώς κατακερματισμοί και μερίδες της εργασίας αποκτούν πρωτεύοντα ρόλο. Αυτό σε συνδυασμό με το θεσμισμό που χαρακτηρίζει τις νεότερες ριζοσπαστικές θεωρίες μεσαίου βεληνεκούς, αλλά και την κρίση στη θεωρία της Διαδικασίας Εργασίας⁹, οδήγησε στην υποβάθμιση των σχέσεων μέσα στη σφαίρα της παραγωγής, σαν παραγωγών των μετασχηματισμών και των διαφοροποιήσεων, και στην προϊούσα υποβάθμιση -έως και απόρριψη- των κοινωνικών τάξεων. Σχέσεις εξουσίας και διαιρέσεις με βάση το φύλο και το γένος αποκτούν ολοένα και μεγαλύτερη βαρύτητα και αυτοτέλεια στην αναγνώριση και την ερμηνεία των κατακερματισμών της εργασίας.

III. Μαρασμός των κοινωνικών τάξεων;

Μέσα στα πλαίσια της Ριζοσπαστικής Πολιτικής Οικονομίας έχουν διατυπωθεί δύο δρόμοι αποκαθίλωσης της πρωταρχικότητας των κοινωνικών τάξεων¹⁰. Ο πρώτος ξεκινά από μια υπερπλειοδοσία της πρωτοκαθεδρίας της σφαίρας της παραγωγής,

8. Είναι χαρακτηριστικό πως μεγάλα χρονικά διαστήματα εντάσσονται συλλήβδην στην προ-φορντική φάση χωρίς οποιαδήποτε συστηματική μελέτη. Ακτίθεται, η φορντική και η μετα-φορντική φάση καλύπτουν εξαιρετικά σύντομα χρονικά διαστήματα.

9. Στο σχετικό παράρτημα στο τέλος του κειμένου αναλύεται διεξοδικότερα η κατάσταση στη θεωρία του Προτσές Εργασίας.

10. Ο Sayer (1995) έχει προτείνει έναν ιδιόμορφο τρίτο δρόμο. Κατακρίνει τη Ριζοσπαστική Πολιτική Οικονομία για υπερβολική έμφαση στις κοινωνικές τάξεις και για παραγνώριση των αναγκαιοτήτων - και των συνακόλουθων διαιρέσεων - μιας αναπτυσσόμενης διαιρέσης της εργασίας (division of labour) καθώς και του ρόλου της γνώσης-πληροφορίας και των σχέσεων εξουσίας. Στην κατεύθυνση αυτή προσφεύγει τόσο στο έργο του A. Smith όσο και του Hayek. Διακρίνει τη διαιρέση της εργασίας από τις ταξικές και λοιπές κοινωνικές διαιρέσεις και τη μελετά με βάση (1) τα αποτελέσματα των οικονομικών κλίμακας και σκοπού επάνω στην οικονομική εξουσία, και (2) την κατά Hayek διαιρέση της γνώσης. Συμπεραίνει ότι με βάση τα παραπάνω σφειλεί να διακριθεί η τεχνική από την κοινωνική διαιρέση της εργασίας και επίσης διαγιγνώκει ότι υπάρχει ένας αναπόφευκτος κατακερματισμός και διάχυση της εξουσίας στις αναπτυσσόμενες οικονομίες. Συνεπώς, τρόποι συντονισμού (modes of coordination) της διαιρέσης της εργασίας είναι απαραίτητοι. Τέτοιοι τρόποι είναι η αγορά, τα δίκτυα και ο δημοκρατικός έλεγχος. Ιδιαίτερη έμφαση δίνει - επικρίνοντας αντίστοιχα την Ριζοσπαστική Πολιτική Οικονομία - σε μορφές αγοράς που προάγουν εξισωτικές διαδικασίες.

Όσον αφορά τις τάξεις, ισχυρίζεται ότι δεν μπορούν να εξηγήσουν σχέσεις εξουσίας που απορρέουν από τη διαιρέση της εργασίας (διαφορές μεταξύ κατηγοριών εργασίας) καθώς και μη-ταξικές μορφές κοινωνικής διαιρέσης και κυριαρχίας που προέρχονται από διαφορές γένους, φύλου κ.λπ.

που καταλήγει να την αποσυνδέει σε καθοριστικά σημεία από τις υπόλοιπες στιγμές του συνολικού κυκλώματος του κεφαλαίου. Συνεπώς παραγνωρίζει ότι η κεφαλαιοκρατική παραγωγή είναι πάντα *κεφαλαιοκρατική εμπορευματική παραγωγή*. Καταλήγει να μελετά τη διαδικασία εργασίας πρώτα και κύρια ως διαδικασία σχέσεων εξουσίας (power relations), χάνοντας έτσι τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σε σχέση με άλλους τρόπους ταξικής κυριαρχίας. Ο θεσμισμός αποτελεί το όχημα αυτής της προσέγγισης. Κατακερματίζεται η εργασία μέσα από θεσμοποιημένες διαιρέσεις και προκύπτουν παραλλαγές της θεωρίας των κατακερματισμένων αγορών εργασίας (segmented labour markets). Οι θεωρίες αυτές, επίσης, καταλήγουν στην απόρριψη της Αξιακής Θεωρίας της Αφηρημένης Εργασίας καθώς αμφισβητούν τον εμπορευματικό χαρακτήρα της εργασιακής δύναμης¹¹. Εάν η εργασιακή δύναμη δεν είναι εμπόρευμα, τότε η εκμετάλλευσή της οφείλει να οριστεί σε μη-εμπορευματικούς όρους σαν απόρροια (α) σχέσεων εξουσίας μέσα στην παραγωγή και (β) θεσμικών και πολιτισμικών ιεραρχιών εκτός παραγωγής (κράτος, οικογένεια, γένος και φύλο). Επιπρόσθετα, οι δεύτερες ολοένα και περισσότερο επικαθορίζουν τις πρώτες.

Συνεπώς, ενώ δεν αναιρείται η κεντρικότητα της εργασίας -και συνεπώς της σφαίρας της παραγωγής- για τις σύγχρονες κοινωνίες, η εργασία (και η εργατική τάξη) κατακερματίζονται σε βαθμό που χάνουν οποιαδήποτε ουσιαστική ενιαία υπόσταση. Από πρωταρχικός παράγων χάνει οποιαδήποτε ουσιαστική σημασία και την ουσιαστική ερμηνευτική πρωτοκαθεδρία αναλαμβάνουν επιμέρους κατηγορίες της εργασίας, οι οποίες ολοένα και περισσότερο ορίζονται με εξω-εργασιακά κριτήρια (πολιτισμικά, ιστορικο-συγκυριακά κλπ.). Μέσω του θεσμισμού και των σχέσεων εξουσίας εισάγονται δε νέα υποκείμενα ως πρωταρχικά - τα λεγόμενα νέα κοινωνικά κινήματα.

Ένα άλλο παράγωγο της προσέγγισης αυτής είναι η υιοθέτηση άλλων θεωριών περί εκμετάλλευσης - βασισμένων σε θεσμικές ανισότητες και σχέσεις εξουσίας - και όχι η μαρξική θεωρία της υπεραξίας.

Ο άλλος δρόμος είναι μια κυρίως πολιτισμική θεώρηση, με σαφώς μικρότερη γείωση στην οικονομία. Όσον αφορά τη μεθοδολογία, στην περίπτωση αυτή δεν πρόκειται για θεωρίες "μεσαίου βεληνικούς" αλλά για *sui generis* γενικές θεωρίες μετα-μοντέρνου τύπου. Ενώ αποτάσσονται τη "γενική θεωρία", αποτελούν ουσιαστικά σχετικιστικές και θεωρητικά αδόμητες γενικές θεωρίες (βλ. Callinicos 1989).

Ο δρόμος αυτός, άμεσα συνδεδεμένος με τις μετα-μοντέρνες προβληματικές, υποστηρίζει ότι στη σύγχρονη κοινωνία επικρατεί μία πλήρης αποδόμηση (deconstruction) των κοινωνικο-οικονομικών δομών και των αντίστοιχων υποκειμένων. Η αποδόμηση αυτή εντοπίζεται κυρίως στο τέλος της βιομηχανικής παραγωγής και της εργασίας (μέσω θεωριών της μετα-βιομηχανικής κοινωνίας) λόγω αλλαγών στη σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής - και ιδιαίτερα στην ιδεολογία και στο Λόγο (discourse). Η

11. Η αμφισβήτηση του κατά Marx ιδιόμορφου εμπορευματικού χαρακτήρα της εργασιακής δύναμης διατυπώθηκε, μέσα στα πλαίσια της Ριζοσπαστικής Πολιτικής Οικονομίας, από τους Bowles-Gintis (1981, σσ. 7-8) και έκτοτε αποτελεί μία κοινή θέση των περισσότερων θεωριών της. Για την κριτική της θέσης αυτής καθώς και της επαναδιατύπωσής της από τη Ρύθμιση βλ. Μαυρουδέας 1992, σσ.114-116.

αδύναμη σχέση που υπάρχει με την οικονομία, εκφράζεται συνήθως μέσω της πλευράς της ζήτησης και των αξιών χρήσης. Θεωρείται -απηχώντας επιπόλαιες κεύνοιανές αναγνώσεις αλλά και εξίσου επιπόλαιες αναστροφές του Marx- ότι η ζήτηση είναι καθοριστική και ότι έχει επέλθει σε αυτήν μια ριζική διαφοροποίηση: έχει τελειώσει ανεπιστρεπτή η ιστορική περίοδος της μαζικής παραγωγής-μαζικής κατανάλωσης (συνήθως οριζόμενης ως φορντισμού). Πραγματοποιείται, δηλαδή, μια αλλαγή του θεωρητικού επίκεντρου από τις διαφοροποιήσεις στη διαδικασία και στις αγορές εργασίας στις διαφοροποιήσεις των γούστων (*tastes*) με βάση ιδεολογικούς και σημειολογικούς-λεκτικούς παράγοντες. Αποτέλεσμα είναι ο κατακερματισμός των αγορών προϊόντων. Η μορφή παραγωγής που έπεται είναι συνήθως η μικρής κλίμακας μετα-φορντική (*post-Fordist*) παραγωγή. Στην περίπτωση αυτή η ύπαρξη οριοθετημένων αγορών εργασίας υποβαθμίζεται ριζικά -εάν δεν εξαλείφεται πλήρως- καθώς ο υποτιθέμενος νέος μετα-φορντικός τύπος εργασίας είναι ευλύγιστος (μπορεί να επιτελέσει διαφορετικές εργασίες), κοινωνικά αλληλέγγυος κ.λπ.

Στη θέση της απόρριψης της υπόθεσης Braverman για το Διαδικασία εργασίας, οι μετα-μοντέρνες και μετα-μοντερνίζουσες προβληματικές (με τυπικό δείγμα το μετα-μαρξισμό) θέτουν είτε την πλήρη αμφισβήτηση της κεντρικότητας της εργασίας είτε την αποδόμησή της με βάση όμως κυρίως ιδεολογικούς-λεκτικούς παράγοντες και λιγότερο- εάν όχι καθόλου- τον κατακερματισμό της διαδικασίας εργασίας.

Ο Lash (1990) αλλά και οι τελευταίες θεωρίες του Aglietta-Brender (1984). Ο Lash προτείνει μια Πολιτική Οικονομία του μετα-μοντερνισμού όπου ένα "καθεστώς σήμανσης" (*regime of signification*) συναρθρώνεται με ένα "καθεστώς συσσώρευσης" και από τα οποία προκύπτει η σημερινή ανασυγκροτημένη κεφαλαιακή συσσώρευση, την οποία χαρακτηρίζει ως μετα-φορντισμό ή "ανοργάνωτο καπιταλισμό" (*disorganised capitalism*). Ο μετα-φορντισμός στρέφεται από τη μαζική παραγωγή και κατανάλωση (του φορντισμού) προς τις υπηρεσίες και την πληροφορία, την ευλύγιστη παραγωγή και την εξειδικευμένη κατανάλωση. Συνεπώς η εργατική τάξη συρρικνώνεται και κατακερματίζεται και η αντίσταση στον καπιταλισμό επιμερίζεται σε αποκεντρωμένα κοινωνικά κινήματα. Η εργασία χάνει σταδιακά την κεντρικότητά της καθώς όχι μόνο διασπάται αλλά ταυτόχρονα περιορίζεται. Το νέο καθεστώς συσσώρευσης μετατρέπεται σε ένα κυρίως καθεστώς σήμανσης, καθώς τα μέσα παραγωγής και οι παραγωγικές σχέσεις γίνονται ολοένα και περισσότερο πολιτισμικής-λεκτικής υφής. Κατά τον Lash, οι παραγωγικές σχέσεις δε διαμεσολαβούνται πλέον τόσο από τα υλικά μέσα παραγωγής αλλά είναι θέματα λόγου και επικοινωνίας μεταξύ της διεύθυνσης και των εργατών (κύκλοι ποιότητας, ομαδικές ενημέρωσης, ιαπωνικές μέθοδοι διεύθυνσης κ.λπ.).

Επίσης, κατά τους Aglietta-Brender (1984), το κεφάλαιο δεν είναι παρά ένας τρόπος επικοινωνίας (*mode of communication*) μεταξύ των πιο διαφορετικών τρόπων παραγωγής και εκφράζεται ως χρήμα. Διακρίνουν τρεις κοινωνίες: το παλαιό καθεστώς, την αστική κοινωνία και τη σημερινή μισθωτή κοινωνία (*wage society*). Η τελευταία δεν είναι μια ταξική κοινωνία αλλά μια μαζική κοινωνία (*mass society*), καθώς η μισθωτή σχέση έχει βγει από το εργοστάσιο και καλύπτει όλη την κοινωνική ζωή. Η εργατική τάξη έχει διαλυθεί μέσα στη μάζα των μισθοσυντηρητών, που είναι μια τεράστια

ασαφής μάζα που διαφοροποιείται μέσω σχέσεων εξουσίας (κατά Foulcaut) και διαφορετικών καταναλωτικών προτύπων που όμως καθορίζονται από πολιτιστικές-λεκτικές σημάνσεις.

Οι δύο προαναφερθείσες προσεγγίσεις πολλές φορές επικοινωνούν εάν δε συγκλίνουν. Η προσωπική πορεία του Aglietta είναι χαρακτηριστική.

IV. Θεωρίες κατακερματισμού της εργασίας

Οι μετα-μοντερνίζουσες προσεγγίσεις έχουν περιορισμένο ενδιαφέρον καθώς αποτελούν ουσιαστικά "ιχνογραφίες του μέλλοντος" με μικρή θεωρητική και εμπειρική τεκμηρίωση και συνοχή. Αντιθέτως, οι θεωρίες εκείνες που προβληματίζονται για τον κατακερματισμό της εργασίας παρουσιάζουν σαφώς μεγαλύτερο ενδιαφέρον, εφόσον αφ' ενός παρουσιάζουν μεγαλύτερη θεωρητική και εμπειρική συνοχή, αφ' ετέρου άπτονται ενός πραγματικού φαινομένου. Δύο, επικοινωνούντα εν πολλοίς, ρεύματα καλύπτουν το χώρο αυτό: η θεωρία των Κοινωνικών Δομών Συσσώρευσης (Reich-Edwards-Gordon 1982) και η θεωρία της Ευλύγιστης Εξειδίκευσης (Piore-Sabel 1984)¹².

Και οι δύο αυτές θεωρίες ξεκινούν από την παλαιότερη θεωρία της Διύστικης Αγοράς Εργασίας (dual labour market). Η παραδοσιακή εκδοχή της δόθηκε από τους Doeringer-Piore (1971), ενώ μια πιο ριζοσπαστική εκδοχή προτάθηκε από τους Reich-Edwards-Gordon (1975). Η βασική κοινή τους θέση ήταν ότι η αγορά εργασίας δε λειτουργεί με τον τέλειο τρόπο που υποθέτει η νεοκλασική θεωρία και αυτό γιατί η εργασία διαφέρει από τα άλλα εμπορεύματα καθώς έχει δική της βούληση και αποσκοπεί στην εργασιακή ασφάλεια (job security) και στις ευκαιρίες προώθησης (advancement opportunities), σε αντίθεση με τη διεύθυνση που ενδιαφέρεται για την αποτελεσματικότητα. Με βάση τα παραπάνω διακρίνουν δύο αγορές εργασίας:

1) Έναν πρωταρχικό τομέα, τον πυρήνα (core), που χαρακτηρίζεται από σταθερή απασχόληση, αναπτυγμένη διαίρεση της εργασίας, υψηλά κίνητρα, προοπτικές και μισθούς και βρίσκεται σε μεγάλες, έντασης-εργασίας και προχωρημένες διαδικασίες παραγωγής

2) ένα δευτερεύοντα τομέα, την περιφέρεια (periphery), με ανασφαλή απασχόληση, χωρίς προοπτικές και με χαμηλούς μισθούς σε μικρής κλίμακας επιχειρήσεις.

Η βάση του δυϊσμού αυτού βρίσκεται στο δυϊσμό της αγοράς προϊόντων, μεταξύ α) μεγάλων επιχειρήσεων με μειούμενο μέσο κόστος, που καλύπτουν με μαζικά παραγόμενα τυποποιημένα προϊόντα το σταθερό τμήμα της ζήτησης και β) μικρών επιχειρήσεων που καλύπτουν το ασταθές (κυκλικό και εποχιακό) τμήμα της ζήτησης. Στο εσωτερικό των πρώτων δημιουργούνται εσωτερικές αγορές εργασίας (internal

12. Η Ρύθμιση έχει μια ανάλογη, με τις Κοινωνικές Δομές Συσσώρευσης, υπόθεση για το μεταπολεμικό συμβόλαιο μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας χωρίς όμως να ασχολείται συστηματικά με τον κατακερματισμό της εργασίας. Στις τελευταίες φάσεις της βαθίζει κατευθείαν στην αναιρέση της κεντρικότητας της εργασίας και στα μετα-μοντερνίζοντα νέα κοινωνικά κινήματα, χωρίς να περνά από τον κατακερματισμό της.

labour markets), καθώς η αναπτυσσόμενη διαίρεση της εργασίας τυποποιείται σε εργασιακές κατηγορίες με τυπικά προαπαιτούμενα.

Η διαφοροποίηση των Reich-Edwards-Gordon (1975) είναι ότι, σε αντίθεση με την απουσία μακροοικονομικού πλαισίου -για την ακρίβεια το μικρο-οικονομικό χαρακτήρα της θεωρίας των Doeringer-Piore (1971)- βασίζουν την αγορά εργασίας στη σύγκρουση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, όχι μόνο σχετικά με μισθούς και συνθήκες εργασίας αλλά και σχετικά με τον έλεγχο της διαδικασίας παραγωγής καθεαυτής. Επί πλέον, κάνουν πιο έντονο το ρήγμα με τη νεοκλασική θεωρία -σε σχέση με τις άτολμες θέσεις των Doeringer-Piore (1971)- και ιδιαίτερα με τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου.

Ένα βασικό εμπειρικό στοιχείο στις αναλύσεις και των δύο αυτών προσεγγίσεων ήταν η ύπαρξη της φτώχειας των μαύρων αστικών ghettos. Κατά τον Piore (1970, σ. 60), η διύιστική αγορά εργασίας ερμηνεύει την πραγματικότητα των ghettos αυτών.

Από τις διύιστικές θεωρίες το επόμενο βήμα ήταν σε πιο συστηματοποιημένες θεωρίες του κατακερματισμού της αγοράς εργασίας, όπως η θεωρία των Κοινωνικών Δομών Συσσωρεύσης (Reich-Edwards-Gordon (1982)) αλλά και μετέπειτα εργασίες των Piore και Sabel¹³. Μια πρώτη κοινή διαφοροποίηση είναι ότι, μετά από εμπειρικές μελέτες που απέρριπταν την αρχική διύιστική διαίρεση, ο πυρήνας διακρίνεται σε δύο υπο-τομείς:

α) Έναν "ανεξάρτητο πρωταρχικό" υπο-τομέα, ο οποίος περιλαμβάνει διευθυντικές και τεχνικές εργασίες που χαρακτηρίζονται από υψηλότερους μισθούς, μεγαλύτερες δυνατότητες προαγωγής και εργασία που δεν υπόκειται σε τυποποιημένους κανόνες δουλειάς και ελέγχου και που αφήνουν μεγάλα περιθώρια πρωτοβουλιών.

β) Έναν "υποταγμένο πρωταρχικό" (subordinate) υπο-τομέα, ο οποίος περιλαμβάνει ημι-ειδικευμένες εργασίες μπλε και λευκού κολλάρου που βασίζονται σε τυποποιημένους κανόνες δουλειάς και υπόκεινται σε συγκεκριμένο έλεγχο και επίβλεψη.

Αυτή η 2+1 διαίρεση της αγοράς εργασίας διαπλέκεται με προϋπάρχουσες διαφορές φύλου και γένους και παράγει μόνιμες αντικειμενικές διαιρέσεις του κόσμου της εργασίας.

Με βάση τα παραπάνω, ο Piore (Berger-Piore 1980, Piore 1979) προτείνει μια γενική θεωρία του κατακερματισμού, άσχετα από τον αριθμό των τμημάτων, καθώς και μια θεσμιστικού τύπου ερμηνεία της σχέσης ανεργίας-πληθωρισμού. Ένα στοιχείο που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι η έμφαση που δίνεται στο δευτερεύοντα τομέα - της μικρής κλίμακας παραγωγής και των ευλύγιστων μορφών εργασίας. Η έμφαση αυτή κορυφώνεται στη θεωρία της Ευλύγιστης Εξειδίκευσης των Piore-Sabel (1984), όπου η μαζική, μεγάλης κλίμακας παραγωγή θεωρείται ένα ατυχές ιστορικό συμβάν - καθόλου αναγκαστικά επιβεβλημένο, αλλά απότοκο ιδιαίτερων ιστορικών περιστάσεων. Περιγράφεται δε η σημερινή εποχή ως η πάλη μεταξύ δύο τομέων:

13. Ένα τρίτο ρεύμα είναι η σχολή του Cambridge (Craig 1982, Wilkinson 1981), που επέκριναν τα άλλα δύο ρεύματα ότι παραγνώριζαν την πλευρά της προσφοράς εργασίας. Πρόκειται επίσης για μια προσέγγιση "μεσαίου βεληνεκούς", που όμως, αντίθετα με τις άλλες δύο, αντί να προχωρήσει από την αγορά εργασίας στη μακρο-οικονομική προβολή στράφηκε σε εμπειρικές έρευνες. Για περισσότερα βλ. Fine 1987.

1) Ενός τομέα μικρής κλίμακας παραγωγής με ευλύγιστη εργασία και μη-αποξενωτικές εργασιακές συνθήκες, ο οποίος στηρίζεται σε τοπικές κοινωνίες και διαδικασίες και δίκτυα κοινωνικής και οικονομικής αλληλεγγύης, που με τη σειρά τους βασίζονται σε ενδιάμεσες κοινωνικές συλλογικότητες όπως τοπικές ομάδες, διαιρέσεις κατά γένος και φύλο (εκφρασμένες από νέα κοινωνικά κινήματα και αντίστοιχους θεσμούς).

2) Του παραδοσιακού τομέα της μεγάλης κλίμακας παραγωγής με την αυστηρή διαίρεση διεύθυνσης-εργασίας, κεφαλαίου και εργατικής τάξης και τις αποξενωτικές διαδικασίες εργασίας.

Οι Κοινωνικές Δομές Συσσώρευσης ακολουθούν ένα διαφορετικό δρόμο. Με ήδη διατυπωμένα τα ευρύτερα θεωρητικά πεδία των θεωρητικών τους, προχωρούν σε μια πλήρη μακρο-οικονομική θεωρία. Ξεκινώντας από τη θεωρία των μακρών κύκλων και με βάση εμπειρικές μελέτες, προτείνουν μια θεωρία περιοδολόγησης του καπιταλισμού. Η θεωρία αυτή, όπως και η αντίστοιχη της Ρύθμισης, προκύπτει από τη μεθοδολογία "μεσαίου βεληνεκούς" και έχει επικριθεί βάσιμα ως εμπειριστική και αβάσιμη. Κάθε περίοδος αναγνωρίζεται ως μια κοινωνική δομή συσώρευσης. Θεωρείται ότι στην πρώτη περίοδο του καπιταλισμού (ανταγωνιστικός καπιταλισμός) η εργασία έτεινε να ομογενοποιηθεί με διαδικασίες όπως αυτές που υποθέτει η θέση Braverman περί αποειδίκευσης. Αντιθέτως, στις μετέπειτα περιόδους η βιομηχανική δομή -και συνακόλουθα η διαδικασία εργασίας- διαιρείται σε δύο τμήματα: 1) το μονοπωλιακό τμήμα των μεγάλων επιχειρήσεων και, 2) ένα επιβιώνον ανταγωνιστικό τμήμα. Η διαδικασία εργασίας πλέον παρουσιάζει αντιφατικές τάσεις ειδικεύσης και αποειδίκευσης διαφορετικών μερίδων της εργατικής τάξης, που καθορίζονται όχι μόνον από τεχνικά χαρακτηριστικά αλλά και από διευθυντικές στρατηγικές ελέγχου και γραφειοκρατικά συστήματα σχεδιασμού θέσεων εργασίας και ορισμού προσ απαιτούμενων για την πρόσληψη ή την προαγωγή σε αυτές. Συνεπακόλουθο αυτής της διαφοροποίησης της βιομηχανικής δομής είναι η διαφοροποίηση των αγορών εργασίας στα προαναφερθέντα 2+1 τμήματα. Ο κατακερματισμός αυτός συνδέεται -μέσω του γνωστού, και προβληματικού, πολυ-αιτιακού πλαισίου των νεότερων ριζοσπαστικών θεωριών μεσαίου βεληνεκούς- με διαιρέσεις κατά φύλο και γένος.

Η θεωρία των Κοινωνικών Δομών Συσσώρευσης καταλήγει να διασπά τον κόσμο της εργασίας σε μονίμως αποσυνδεδεμένα τμήματα με διαφορετικούς ρόλους και διαφορετικά συμφέροντα. Επιπρόσθετα, ο ολοένα και εντονότερος επικαθορισμός αυτών των διασπάσεων από εξω-παραγωγικούς παράγοντες επιτείνει τη μονιμότητα αυτής της διαφοροποίησης. Η ανάλυση αυτή βασίζεται, επί πλέον, σε μια εξαιρετικά προβληματική ιστορικο-συγκυριακή υπόθεση: το σύμφωνο κεφαλαίου-εργασίας (capital-labour accord) της φορντικής περιόδου. Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή, στην περίοδο του φορντισμού, οι εργάτες στο συνδικαλισμένο τομέα -κατά βάσιν στον πυρήνα και από τις κυρίαρχες κατηγορίες γένους και φύλου- εγκατέλειψαν την πάλη για μεγαλύτερο έλεγχο επάνω στη διαδικασία εργασίας με αντάλλαγμα τη σύνδεση μισθών-παραγωγικότητας, εξασφάλιση απασχόλησης, κοινωνικά βοηθήματα και καλύτερες εργασιακές συνθήκες. Συνεπώς, ο αντικαπιταλιστικός χαρακτήρας της εργατικής πάλης

αλλά και η υπεράσπιση πιο αδύνατων τμημάτων της εργασίας (μη-συνδικαλισμένων) εγκαταλείφθηκε. Όσο δε αφορά τα τελευταία, έγιναν πραγματικά κοινωνικοί απόκληροι.

Η θέση περί συμφώνου κεφαλαίου-εργασίας υπέχει μια ειδική σημασία. Η μεν διάσπαση της βιομηχανικής δομής σε ολιγοπωλιακό και ανταγωνιστικό τομέα προέρχεται από την αυτοτελή κίνηση του κεφαλαίου και τις τάσεις συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης της παραγωγής. Όμως το σύμφωνο κεφαλαίου-εργασίας εξυπονεί ότι το ηγετικό τμήμα της εργασίας συνειδητά γίνεται λειτουργικό εξάρτημα του συστήματος έναντι ανταλλαγμάτων. Αυτοί που αποκλείονται από το σύμφωνο έχουν μια αμφίβολη εργασιακή θέση και σε μεγάλο βαθμό εκπίπτουν εκτός μισθωτής εργασίας: είτε αποτελούν μια μάζα περιστασιακά απασχολουμένων (βασικό τμήμα του εφεδρικού στρατού εργασίας) είτε αποκόπτονται πλήρως και επιβιώνουν μέσω αυτο-απασχόλησης και "μαύρων δραστηριοτήτων"¹⁴.

V. Και όμως οι τάξεις υπάρχουν...

Μέσα στα πλαίσια της Ριζοσπαστικής Πολιτικής Οικονομίας υπάρχει μια τάση προϊούσας αποκαθάρωσης της πραγματικής και ερμηνευτικής κεντρικότητας των κοινωνικών τάξεων. Στην περίπτωση των μετα-μοντερνιζουσών προσεγγίσεων οι κοινωνικές τάξεις καταργούνται σχεδόν ρητά. Όμως η κατάργηση αυτή είναι θεωρητικά αδόμητη και εμπειρικά εικολογική. Στην περίπτωση των θεωριών του κατακερματισμού της εργασίας η υποβάθμιση των κοινωνικών τάξεων προς όφελος ενδιάμεσων οικονομικών και κυρίως πολιτισμικών συλλογικοτήτων είναι εξαιρετικά προβληματική. Κατ' αρχήν, η εμπειρική της τεκμηρίωση παρουσιάζει σοβαρότατα προβλήματα¹⁵. Εμπρός στα προβλήματα αυτά επιλέγεται η διαφυγή προς τα εμπρός. Όσο οι παλαιότερες διαιρέσεις διαφεύδονται ή αποδεικνύονται εξαιρετικά βραχύβιες, και συνεπώς ελάχιστα δομικές, τόσο αναγνωρίζονται ολοένα και νεότερες και περισσότερες διακρίσεις. Στην περίπτωση αυτή ανακύπτει το πρόβλημα που αναγνωρίζει ο Piore 1979, (σ. xii), ότι εάν τα τμήματα είναι πολλά, θα τείνουν να δημιουργήσουν τη συνεχή διάταξη που αποδίδει στο ενιαίο κοινωνικό μοντέλο τόσο του νεοκλασικισμού όσο και του μαρξισμού.

Όσον αφορά τη θεωρία της Ευλύγιστης Εξειδίκευσης, ο "αγγελικά πλασμένος" κόσμος των Piore-Sabel έχει μάλλον γκριζό χρώμα, καθώς η αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας κάθε άλλο παρά εξαλείφεται, οι δε μορφές ευλύγιστης εργασίας σημαίνουν "μαύρη εργασία" και υπερεκμετάλλευση. Στα προβαλλόμενα πρότυπα της Τρίτης Ιταλίας και της Ιαπωνίας η κριτική που έχει ασκηθεί είναι όντως αποκαλυπτική¹⁶.

Οι Κοινωνικές Δομές Συσώρευσης επιλέγουν έναν πιο προσεκτικό δρόμο, που όμως δεν αποφεύγει τα προβλήματα. Πρώτον, όσον αφορά τα τμήματα διαίρεσης της εργατικής τάξης έχει το γενικότερο πρόβλημα όλων των θεωριών κατακερματισμού,

14. Η τελευταία περίπτωση εξιδανικεύθηκε, μέσα στη θεωρία της Ιταλικής Αυτονομίας, από τον T. Negri στη φιγούρα του "κοινωνικού προλεταρίου" σε αντίθεση με το συμβιβασμένο κλασικό προλετάριο.

15. Ο Fine 1987, (σσ. 33-42, 50-51) δείχνει διεξοδικά τόσο τα αναλυτικά όσο και τα οικονομετρικά προβλήματα των εμπειρικών μελετών των θεωριών του κατακερματισμού της αγοράς εργασίας.

16. Για περισσότερα βλ. Pollert 1988, Tompney 1990.

δηλαδή την αναντιστοιχία πραγματικότητας και θεωρίας. Δεύτερον, σχετικά με το σύμφωνο κεφαλαίου-εργασίας, είναι εξαιρετικά αμφίβολο εάν υπήρξε. Ο Fairris (1994), μέσα στα πλαίσια των Κοινωνικών Δομών Συσσωρεύσης, αμφισβητεί την ύπαρξη και τη βασιμότητά του. Αντίθετα, υποστηρίζει ότι οι μεταπολεμικές βιομηχανικές σχέσεις στις ΗΠΑ μπορεί να πρόσφεραν ένα σχετικά σταθερό θεσμικό πλαίσιο ρύθμισης μισθών, ωρών εργασίας και κοινωνικών βοηθημάτων αλλά δεν κάλυπταν τις σχέσεις εργασίας και ελέγχου μέσα στο ίδιο το εργαστήριο. Επί πλέον, οι κεντρικές συμφωνίες των ηγεσιών των συνδικάτων κάθε άλλο παρά κάλυπταν την εργατική βάση. Εάν δε προχωρήσει κανείς πέρα από την ιδιόμορφη αμερικανική συνδικαλιστική πραγματικότητα -όπου η σύμπλευση συνδικαλιστικών μηχανισμών και εργοδοσίας είναι σχεδόν άμεση- στην ευρωπαϊκή πραγματικότητα, τότε η ιστορική εμπειρία διαφέρει ακόμη περισσότερο. Τρίτον, η ενδιάμεση θέση τους μεταξύ εργασίας και νέων κοινωνικών μορφωμάτων είναι εξαιρετικά ασαφής. Παραδείγματος χάριν, οι Albelda-Tilly (1994) τις επικρίνουν για παραγνώριση των διαιρέσεων γένους και φύλου υπέρ των τάξεων¹⁷.

Οι κοινωνικές τάξεις εξακολουθούν να αποτελούν τους βασικούς κοινωνικούς φορείς. Ταυτόχρονα, όμως, έχουν πολύ πιο σύνθετες μορφές ύπαρξης από ό,τι σε παλαιότερες φάσεις του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Η ύπαρξη επιμέρους μερίδων -ένα γεγονός αναγνωρισμένο εξαιρετικά νωρίς από τη μαρξιστική θεωρία, όσον αφορά το κεφάλαιο- αφορά και την εργασία. Συνεπώς, η σημασία της μελέτης των διαφοροποιήσεων του κόσμου της εργασίας είναι αναντίρρητη. Ταυτόχρονα, όμως, οφείλει να αναγνωρίζει (α) ότι οι διαφοροποιήσεις αυτές δεν καταργούν την ενότητα της κοινωνικής τάξης - με τον ίδιο τρόπο που αντίστοιχες διαφοροποιήσεις μερίδων του κεφαλαίου δεν καταργούν την τελική ενότητά του ως τάξης με τη μορφή του κοινωνικού κεφαλαίου- και (β) ότι ένα από τα βασικά είδοποιά χαρακτηριστικά του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής -σε αντίθεση με άλλα ταξικά συστήματα- είναι ότι δεν ορίζει τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις με βάση εξω-οικονομικές σχέσεις καταναγκασμού και εξουσίας. Συνεπώς, οι διαφοροποιήσεις της εργασίας που παράγει το κεφάλαιο προκύπτουν με βάση την επιδίωξη της κεφαλαιοκρατικής κερδοφορίας και συσσωρεύσης και σε καμιά περίπτωση δεν είναι μόνιμες, έτσι ώστε να δημιουργούν στεγανά διαφοροποιημένα τμήματα της εργασίας - πολύ δε περισσότερο όταν αυτές οι διαφοροποιήσεις υλοποιούνται με βάση εξω-παραγωγικά κριτήρια.

Συνεπώς, στη μελέτη των εσωτερικών διαφοροποιήσεων του κόσμου της εργασίας και συνακόλουθων φαινομένων υποβάθμισης, φτώχειας κ.λπ.- η συζήτηση για τη σύνθεση της εργατικής τάξης μέσα στα πλαίσια της Συζήτησης για τη Διαδικασία Εργασίας¹⁸ και η έννοια της εργατικής αριστοκρατίας είναι πολύ πιο πρόσφοροι δρόμοι από τις θεωρίες του κατακερματισμού της αγοράς εργασίας.

17. Έχει ενδιαφέρον ότι οι Albelda-Tilly (1994), με βάση τα στοιχεία τους, υποστηρίζουν ότι στο βαθμό που συνυπολογισθούν οι διαφορές φύλου και γένους, τότε αντί κατακερματισμού εμφανίζονται τάσεις ενσωμάτωσης στην κλασική κεφαλαιοκρατική παραγωγική διαδικασία.

18. Βλ. Bologna 1976.

Παράρτημα: Η θεωρία της Διαδικασίας Εργασίας

Η συζήτηση για τη Διαδικασία Εργασίας (Labour-Process Debate) αποτέλεσε μια σημαντική συνεισφορά μέσα στα πλαίσια της μαρξιστικής θεωρίας, εφόσον επανέφερε στο προσκήνιο ένα σημαντικό πλην όμως παραγνωρισμένο πεδίο μελέτης. Σήμερα η συζήτηση αυτή φαίνεται να έχει καταλήξει σε ένα αδιέξοδο. Η θεωρία της Διαδικασίας Εργασίας έχει αποστασιοποιηθεί σχεδόν πλήρως από τη γενική μαρξιστική θεωρία και έχει περιοριστεί σε μια πλειάδα ρευμάτων που παραμένουν στο επίπεδο της ενδιάμεσης θεωρητικοποίησης (ιστορικά συγκεκριμένο και επιμέρους) και ιδιαίτερα σε εμπειρικές μελέτες χωρίς ένα συνακόλουθο θεωρητικό πλαίσιο. Ιδιαίτερα απουσιάζει η σύνδεση με τη θεωρία του κοινωνικού τρόπου παραγωγής και των τάξεων, η οποία συνήθως υποκαθίσταται από θεμεριωδείς προσεγγίσεις ή/και θεωρίες περί ελέγχου και εξουσίας. Αυτή η κρίση περιεχομένου και ταυτότητας προέκυψε από αδυναμίες στη θεματική διάρθρωση της ίδιας της αρχικής Συζήτησης για τη Διαδικασία Εργασίας και ιδιαίτερα στον εγκλωβισμό της σε τρία θέματα: 1) αποειδίκευση (deskilling), 2) κατακερματισμός της αγοράς εργασίας, 3) διευθυντικές στρατηγικές και έλεγχος (managerial strategies and control). Επί πλέον, αυτή η θεματική διάρθρωση σε συνδυασμό με τις γενικότερες εξελίξεις μέσα στην κριτική κοινωνική θεωρία -και ιδιαίτερα την κρίση του δυτικού μαρξισμού- οδήγησε σε διαδοχικές μεταλλαγές του επίκεντρου της θεωρίας της Διαδικασίας Εργασίας.

Στην πρώτη φάση της, στα τέλη της δεκαετίας του 1970, το επίκεντρο, ακολουθώντας την πρωτοπόρα συνεισφορά του Braverman (1974), εστιάστηκε στη Διαδικασία Εργασίας ως τμήμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Κατά συνέπεια μελέτησε, ορθά, την Κεφαλαιοκρατική Διαδικασία Εργασίας (Capitalist Labour-Process), αλλά επίσης με σοβαρές αδυναμίες στη θεματική διάρθρωση αυτής της μελέτης. Συγκεκριμένα, η προσοχή στράφηκε στο πώς η κεφαλαιοκρατική οργάνωση της διαδικασίας εργασίας και η πάλη κεφαλαίου-εργασίας για το μισθό, τον έλεγχο και την εργασιακή προσπάθεια πάνω στο έδαφος της υποταγής της μισθωτής εργασίας συμβάλλουν στη σταθεροποίηση ή στην κρίση των κεφαλαιοκρατικών ταξικών σχέσεων. Η φάση αυτή σηματοδεύτηκε από τη θέση του Braverman περί μόνιμης και αύξουσας τάσης του καπιταλισμού να αποειδικεύει την εργασία.

Η επόμενη φάση, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, χαρακτηρίστηκε από μια εντεινόμενη στροφή στα επιμέρους δεδομένα της σφαίρας της άμεσης παραγωγής και σε θέματα όπως ο κατακερματισμός, η εξουσία και ο έλεγχος, η εκμίσωση συναίνεσης (consent) και ο σχεδιασμός εργασιακών καθηκόντων (job design) κ.λπ. Αυτή η γραμμή ανάλυσης αμφισβήτησε πολλές από τις υποθέσεις της θέσης του Braverman, που όντως αποδείχθηκε ότι δεν ευσταθούσαν. Ταυτόχρονα, όμως σηματοδεύτηκε από μια συγκεκριμένη τάση να παραγνωριστεί η συνολική δυναμική της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης και να αναλυθεί ο χώρος εργασίας (workplace) απομονωμένα από το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων.

Η τρίτη φάση, περί τα τέλη του 1980, χαρακτηρίστηκε από μια γενίκευση των προβληματικών και των εννοιών της Διαδικασίας Εργασίας και την προβολή τους στο

σύνολο της οικονομίας. Όροι και έννοιες όπως ο φορντισμός και η Ευλύγιστη Εξειδίκευση υπερβαίνουν τα όρια της Διαδικασίας Εργασίας και προτείνονται ως γενικά οικονομικά υποδείγματα. Συνήθως, πίσω από αυτή την προβολή υποκρυπτόταν -όπως επισήμαναν εύστοχα οι Brenner-Glick (1991, σ. 58) για την Προσέγγιση της Ρύθμισης- μια αδικαιολόγητη προνομιοποίηση της ταξικής πάλης μέσα στην άμεση διαδικασία παραγωγής έναντι των άλλων φάσεων αυτής της πάλης κεφαλαίου-εργασίας. Με βάση αυτή την προνομιοποίηση συγκροτήθηκαν θεωρίες και έννοιες όπως αυτές του "καθεστώτος συσσώρευσης" (της Προσέγγισης της Ρύθμισης) και των "Κοινωνικών Δομών Συσσώρευσης". Η γενίκευση αυτή αποδείχθηκε ατυχής και αδόκιμη.

Το συνεπακόλουθο υπήρξε η σημερινή τέταρτη φάση αυτών των μεταλλαγών επικέντρου. Αυτή χαρακτηρίζεται από μια διπλή αποστασιοποίηση. Αφ' ενός, οι πιο δημοφιλείς από εκείνες τις θεωρίες που πρόβαλλαν τη Διαδικασία Εργασίας στο σύνολο της οικονομίας - και συγκρότησαν με βάση αυτή την προβολή μακρο-οικονομικές θεωρίες - αποστασιοποιούνται από την αρχική έμφαση στην πρωτοκαθεδρία της στιγμής (moment) της παραγωγής μέσα στο συνολικό κύκλωμα του κεφαλαίου (total circuit of capital) και μεταθέτουν τον πρωταρχικά καθοριστικό ρόλο στη στιγμή της κατανάλωσης. Είναι ενδεικτικό ότι οι περισσότεροι σύγχρονοι ορισμοί της κρίσης του φορντισμού και της έλευσης του μετα-φορντισμού βασίζονται στην υποτιθέμενη αναντιστοιχία μεταξύ νέων κανόνων κατανάλωσης (βασισμένων σε ποιοτικά και εξειδικευμένα προϊόντα έναντι των μαζικών και τυποποιημένων φορντικών προϊόντων) που απαιτούν μορφές μικρής και ευέλικτης παραγωγής και της παλιάς φορντικής μαζικής παραγωγής. Και στις δύο περιπτώσεις το βασικό αναλυτικό πλαίσιο είναι η συσχέτιση παραγωγής και κατανάλωσης. Όμως στην περίπτωση της κρίσης που οδήγησε στη δημιουργία του φορντικού καθεστώτος συσσώρευσης, θεωρείται ότι αυτή προέκυψε από την πλευρά της παραγωγής (την πλευρά της προσφοράς σε νεοκλασικούς όρους) και οδήγησε στη δημιουργία των αντίστοιχων καταναλωτικών κανόνων (consumption norm), δηλαδή η ζήτηση προσαρμόστηκε στην προσφορά. Αντιθέτως, σήμερα θεωρείται ότι η κρίση του φορντικού συστήματος δημιουργείται στη σφαίρα της ζήτησης -με τη γένεση της μετα-βιομηχανικής καταναλωτικής κοινωνίας και την πρωτοκαθεδρία πλέον της σφαίρας της κατανάλωσης- και επιτάσσει τη συνακόλουθη προσαρμογή της προσφοράς. Τα νέα μετα-βιομηχανικά καταναλωτικά πρότυπα προσανατολίζονται προς εξειδικευμένα προϊόντα ποιότητας και συνεπώς σηματοδοτούν την κρίση της μαζικής παραγωγής. Αυτή η μετατόπιση δεν είναι άσχετη από τη σύγχρονη μόδα του μετα-μοντερνισμού, που, με βάση το μεθοδολογικό ατομισμό που τον διακρίνει, προνομιοποιεί τη σφαίρα της κατανάλωσης¹⁹.

Η δεύτερη αποστασιοποίηση αφορά εκείνες τις θεωρητικές προσεγγίσεις που, ήδη από την προηγούμενη φάση, παρέμειναν στο έδαφος της Διαδικασίας Εργασίας και δεν προεκτάθηκαν στο σύνολο της οικονομίας. Στην περίπτωση αυτή, αντί να υπάρξει μια εσφαλμένη προβολή στο σύνολο της οικονομίας, υπήρξε μια αποκοπή από την υπόλοιπη οικονομία και η Διαδικασία Εργασίας τείνει να μελετάται εμπειριστικά

19. Για περισσότερα επί αυτού βλ. Mavroudeas 1990, Fine-Leopold 1993.

και, επί πλέον, με άγνοια, ή παραγνώριση, του συνολικού κοινωνικού χαρακτήρα της πρώτης. Ολοένα και περισσότερο η Διαδικασία Εργασίας ερευνάται άσχετα από τον κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα της.

Συνεπώς, η τέταρτη φάση της συζήτησης, που αποτελεί και τη φάση κρίσης περιεχομένου και ταυτότητας, χαρακτηρίζεται, και στις δύο εκδοχές της, από την αποκοπή τόσο από τη μαρξιστική θεωρία του κοινωνικού τρόπου παραγωγής και των τάξεων όσο και από την Αξιακή Θεωρία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aglietta, M. -Brender, A. (1984), *Les metamorphoses de la societe salariale*, Calman-Levy.
- Albelda, R.-Tilly, C. (1994), "Towards a broader vision: race, gender and labor market segmentation in the social structure of accumulation framework" στο Kotz D.-McDonough T.-Reich M. (1994), *Social Structures of Accumulation*, Cambridge University Press.
- Berger, S.-Piore, M. (1980), *Dualism and Discontinuity in Industrial Societies*, Cambridge University Press.
- Bologna, S. (1976), "Class composition and the theory of the party at the origin of the workers council movement" στο Conference of Socialist Economists (1976), *The Labour Process and Class Strategies*.
- Bowles, S.-Gintis, H. (1981), "Structure and Practice in the Labour Theory of Value", *Review of Radical Political Economics*, vol. 12 no. 4.
- Braverman, H. (1974), "Labor and Monopoly Capital", *Monthly Review Press*.
- Brenner, R.-Glick, M. (1991), "The Regulation School and the West's Economic Impasse", *New Left Review*, no.188.
- Callinicos, A. (1989), *Against Postmodernism*, Polity Press.
- Craig, C. (1982), *Labour Market Structure, Industrial Organisation and Low Pay*, Cambridge University Press.
- Doeringer, P.- Piore, M. (1971), *Internal Labor Markets and Manpower Analysis*, Heath Lexington Books.
- Fairris, D. (1994), "Shopfloor relations in the postwar capitalaccord" στο Kotz D.-cDonough T.-Reich M. (1994), *Social Structures of Accumulation*, Cambridge University Press.
- Fine, B. (1987), "Segmented Labour Market Theory: A Critical Assessment", Discussion Paper in Economics, Birkbeck College, University of London, Fine B.-Leopold E. (1993), *The World of Consumption*, Routledge.
- Lash, S. (1990), *Sociology of Postmodernism*, Routledge.
- Mavroudeas, S. (1990), *Regulation Approach: A Critical Appraisal*, PhD thesis, Birkbeck College, University of London.
- Μαυρουδέας, Στ. (1992), "Η Θεωρία της Αξίας και η Ρύθμιση", *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, αρ. 9.
- Μαυρουδέας, Στ. (1993), "Η Προσέγγιση της Ρύθμισης: Προβλήματα μεθοδολογίας, κατεύθυνσης και ταυτότητας", *Θέσεις*, αρ. 43.
- Μαυρουδέας, Στ. (1994), "Η Προσέγγιση της Ρύθμισης: Θεωρία της Κρίσης ή Κρίση της Θεωρίας", *Αξιολογικά* αρ. 5.
- Kotz, D.-McDonough, T.-Reich, M. (1994), *Social Structures of Accumulation*, Cambridge University Press.
- Piore, M. (1970), "Jobs and training" στο Beer S.-Barringer R. eds (1970), *The state and the poor*, Winthrop.

- Piore, M. (1979), "Unemployment and Inflation: An Alternative View" στο Piore M. ed. (1979), *Unemployment and Inflation: Institutional and Structuralist Views*, Sharpe.
- Piore, M.-Sabel, C. (1984), *The second industrial divide: possibilities for prosperity*, Basic Books.
- Pollert, A. (1988), "Dismantling flexibility", *Capital & Class*, no. 34.
- Reich, M. -Edwards, R. - Gordon, D. (1975), "Labor Market Segmentation", στο Heath Reich M. - Edwards R. - Gordon D. (1982), *Segmented Work, Divided Workers: the Historical Transformation of Labor in the United States*, Cambridge University Press.
- Sayer, A. (1995), *Radical Political Economy: a critique*, Blackwell.
- Tomaney, J. (1990), "The reality of workplace flexibility", *Capital & Class*, no. 40.
- Wilkinson, F. eds (1981), *The Dynamics of Labour Market Segmentation*, Athlone Press.